

Isabel Marcillas Piquer
Universitat d'Alacant

LA INSERCIÓ CULTURAL DE LA DONA EN LA CATALUNYA DE PREGUERRA: L'APORTACIÓ D'AURORA BERTRANA¹

Tímidament i discretament, amb una gràcia encisera, molt llatina, aquestes noies es fan periodistes, donen conferències, formen societats, escriuen llibres.

Aurora Bertrana

La Nau, 13 de març de 1931

RESUM

A partir de la segona meitat del segle XIX la societat espanyola i, concretament, la catalana, començà a conscienciar-se de la necessitat que les dones formaren part de la vida ciutadana d'una forma molt més activa. Perquè les dones accediren a treballs fins a aquells moments reservats al sexe masculí, n'era necessari un procés urgent d'instrucció. Aquest article sintetitza quin era el discurs de la dona *moderna* de la societat catalana de les primeres dècades del segle vint i quines foren les institucions culturals en les quals podien formar-se, transformar la pròpia identitat i propiciar la seua intervenció en els àmbits tant laborals com socioculturals de la vida catalana.

Paraules clau: dona moderna, institucions catalanes, Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, Club Femení d'Esports, Lyceum Club de Barcelona.

1. INTRODUCCIÓ: UN FEMINISME INCIPIENT

Ara per ara, les dones som majoria en moltes aules i, n'hi ha també, de dones, que ocupen càrrecs i llocs de poder tradicionalment reservats als homes. D'això, però, no en fa gaire temps. És interessant no oblidar que l'aparició del discurs de la dona esdevé paral·lel a l'auge de la burgesia com a classe preponderant. Fins a aquests moments havia tingut vigència el paper de la dona com a àngel de la llar —clixé social del XIX—, que es repetia constantment en els països pertanyents a les cultures denominades occidentals, civilitzades. Aquest estereotip afirmava que la dona posseïa altíssimes qualitats morals i físiques, cosa que la convertia en l'encarregada perfecta de la llar i, consegüentment, en una mena d'estendard de la classe mitjana que, en certa forma, es veia representada per les qualitats de les seues dones. Pensem, sense anar més lluny, en Eugeni d'Ors que, amb *La ben plantada* (1911), convertia Teresa, la protagonista del seu llibre, en símbol i emblema de catalanitat, discreta, posseïdora de mans proclius al treball i tarannà predisposat a la perpetuació de la raça. Endemés, cal recordar que l'essència femenina, a què s'al·ludia freqüentment en els textos de l'època, feia referència explícita justament a aquesta dona de classe mitjana, ja que les dones pertanyents a la classe treballadora mai no havien estat recloses en la domesticitat.

---

¹ Aquest treball forma part de l'apartat introductori de la tesi doctoral *Passatgeres a l'Orient. La prosa de viatges d'Aurora Bertrana (1892-1974) en el context europeu*, defensada el juny de 2011 a la Universitat d'Alacant.

Fou cap a la segona meitat del XIX que la societat espanyola començà a conscienciar-se de la conveniència d'incorporar la dona al món laboral, tot i que sovint aquesta possibilitat es preveia només en circumstàncies extremes, com en el cas de les solteres o les vídues, i s'acceptava com una mal menor que les permetria no morir d'indigència o portar una vida deshonest. Aquesta premissa serví de base per a reivindicar la necessitat de les dones de rebre instrucció per tal d'estar preparades per a enfrontar-se a qualsevol vicissitud. Tota una sèrie de factors confluïen en aquests moments i canviaven el sistema de vida tradicional, basat específicament en la família i en el rol desenvolupat per la dona com a sostenidora d'aquesta i, en conseqüència, com a baluard de la societat. Els moviments feministes començaven a prendre rellevància i, en les primeres dècades del segle XX, la dona anava adquirint un protagonisme que, poc abans, haguera resultat impensat². Les paraules de Montserrat Palau (2004: 22) fan referència i confirmen les idees exposades:

Hi ha un canvi, la dona moderna ja no es defineix només com a mare, sinó també pel seu accés al món laboral, la qual cosa, a més, implica també el seu accés a l'educació i formació. Ara bé, si per exemple, la new woman d'aquesta època, als Estats Units, accedeix a l'educació superior, exerceix activitats professionals i, per tant, té una independència econòmica, la dona moderna catalana, segons les mesures específiques de la Mancomunitat, accedirà a una formació determinada i destinada a unes professions femenines. La dona catalana de principis del segle XX ha de ser moderna, culta i instruïda, però no pot perdre de cap manera els valors tradicionals.

Les dones burgeses catalanes, s'apropien el terme feminisme, però estan en contra dels drets polítics, civils i socials i en contra del sufragisme anglès i a favor d'un model de dona basat en els valors tradicionals de la cultura catalana, del conservadorisme polític i de la religió catòlica. Mary Nash (1988) afirma que el prototipus de dona moderna es caracteritzava per la seva catalanitat i per la seva identitat nacionalista i conservadora, i per la vindicació d'una formació cultural com a element imprescindible per a la inserció de la dona en el projecte nacionalista conservador de la burgesia catalana.

Al segle XIX, doncs, s'inicia un nou discurs de gènere que presenta la dona com a complementària del sexe oposat. Aquesta complementarietat es basteix en les

---

² Per a una introducció general sobre la teoria literària feminista, a través de la qual es palesa la situació de la dona en les societats qualificables d'avançades, podeu consultar el treball de Toril Moi (1988), que porta aquest mateix títol: *Teoria literària feminista*. Aquest volum pretén presentar els dos corrents principals de la teoria literària feminista, l'angloamericana i el francès, mitjançant un estudi detallat de les seues principals representants: Millet, Kolodny, Beauvoir, Irigaray o Kristeva entre d'altres. És evident que per a entendre la situació social de la dona a l'Estat espanyol no resulta sobrer un apropament a la qüestió des d'una perspectiva geogràficament més àmplia.

D'altra banda, i centrant-nos en la situació social de la dona espanyola, cal destacar que l'escassa instrucció que rebien les dones anava sobretot dirigida al correcte desenvolupament de les seues tasques domèstiques ja que el matrimoni havia de ser la finalitat de la dona, i el sosteniment de la família la seua principal preocupació. Aquesta mentalitat havia arrelat dins del sexe femení i eren les mateixes dones qui, en moltes ocasions defensaven i promovien aquesta situació: «La mujer no debe salir de las atribuciones esenciales del hogar doméstico. Idea que acato, que apruebo y que sustentaré siempre; ése es su terreno propio, el puesto de la mujer está junto a la cuna de sus hijos; allí he escrito todas mis novelas, y no por eso he dejado de cuidarlos y de lactarlos a mi propio seno», són paraules de Faustina Sáez de Melgar en *Memoria del Ateneo de Señoras*, Madrid: Imprenta de Rojas, 1869, p. 17.

diferències existents en certes dicotomies socioculturals. Així, la dona es caracteritzava per qualitats com la sensibilitat, la subjectivitat, l'emoció, l'amor, l'altruisme o l'abnegació; mentre que l'home quedava representat per valors com la raó, l'objectivitat, l'agressivitat, l'ambició o el valor. D'aquesta manera, les diferències sexuals primàries quedaven relacionades amb espais diferents: l'esfera pública era assignada a l'home, mentre que l'esfera privada pertanyia a la dona. Els discursos de l'època apuntaven cap a la missió fonamental de la dona per al desenvolupament d'una societat moderna i civilitzada: educar i formar bons ciutadans. Per tant, ella se sentia defensora dels mateixos valors que la impedié eixir de l'espai domèstic.

Però, quin paper quedava en la societat per a aquella dona que no fóra casada i no tinguera fills? Urgia, per tant, la incorporació de la dona a la societat tot i que fóra a través de l'univers domèstic. Malgrat els inconvenients o, potser millor, les restriccions que la teoria de la domesticitat comportava, no es pot negar que aquesta contribuí a la socialització de la dona en l'època que ens ocupa.

2. EL DISCURS DE LA DONA CATALANA

Pel que fa a la situació social de la dona a la Catalunya del XIX, algunes autores primerenques com ara Maria Josepa Massanés (1811-1887) o Dolors Monserdà (1845-1919), advocaven a favor de la necessitat d'instrucció de les dones. La poesia de Massanés es corresponia amb un ideari femení un tant confús; si bé d'una banda, en Tisores i didal la poeta lloava la dona que responia als estereotips d'àngel de la llar, de l'altra, el «Discurs preliminar» que precedeix el volum de poesies del 1841, inscriu a aquesta autora dins de la tradició de pensadores europees que es van qüestionar el motlle de la domesticitat que s'havia adjudicat a la dona fins aquells moments. Massanés demana l'alliberament intel·lectual de la dona perquè, atenent al pensament il·lustrat, entén que la humanitat no pot atènyer la perfectibilitat si en prescindeix. Seguint Mary Wolstonecraft i Josefa Amar, Massanés no accepta que la dona fóra condemnada a la irracionalitat a causa d'ostentar una naturalesa diferent a la de l'home.

Pel que fa a Dolors Monserdà, fou considerada una de les primeres novel·listes catalanes. Amb *La Montserrat* (1893), donà a conèixer al públic lector els postulats feministes que defensaven les dones catalanes en aquells moments. Com afirma Anne Charlton (1990: 10), Dolors Monserdà escriu per a donar compte dels canvis i proposar solucions per a millorar la situació de la dona, ja fóra obrera o burgesa. L'ideal literari de Monserdà era escriure per a la dona i que els seus escrits pogueren ser-li d'alguna utilitat, tant moral com material³.

Però el seu treball en l'àmbit feminista va més enllà de les novel·les. L'*Estudi feminista* (1909) de l'autora reclamava l'educació de les dones no solament perquè pogueren dur a terme amb propietat el seu paper d'àngel de la llar, com a procreadores i perpetuadores de la moral, sinó també perquè accediren a professions liberals i

³ Monserdà, Dolors (1929). *Estudi feminista*. Barcelona: Lluís Gili, llibreter-editor, p. 1. Charlton en el seu treball «El feminisme en la narrativa catalana contemporània», extracte de la seua tesi doctoral, agrupa les obres femenines escrites en català en tres grups, corresponents als tres principals moments del segle XX per a Catalunya: des de principis de segle fins a 1925-30; els anys de la República i des de l'any 39 fins a l'actualitat. El primer grup consta de cinc novel·listes: Dolors Monserdà, Víctor Català, Felip Palma, Carme Karr i Maria Domènech. A la segona època hi fa constar a Maria Teresa Vernet, Mercè Rodoreda, Rosa Maria Arquimbau, Aurora Bertrana i Anna Murià. Tant Mercè Rodoreda com Aurora Bertrana tornen a ser esmentades per l'estudiosa en la tercera etapa, ja que ambdues emprenen una segona carrera literària.

desenvoluparen el pensament en benefici propi. Monserdà postulava la necessitat de mesures legislatives que donaren empara als drets de la dona i va sol·licitar per a les dones solteres o vídues l'exercici de professions lucratives⁴.

Tot amb tot, el feminisme de Monserdà era un feminisme conservador que, al cap i a la fi, fou el que triomfà entre nosaltres. L'ideari d'aquest feminisme cercava defensar la dona de qualsevol abús provinent del gènere masculí. La dona havia de ser educada físicament i moral, cosa que no havia de suposar cap barrera a l'enaltiment de la seua altíssima missió com a mare i que, evidentment, no havia de redundar en contra de les qualitats típicament femenines. La religió i l'estalvi o la modèstia, entre d'altres, seguien sent virtuts clau que la dona havia de conrear. A més, se l'encoratjà a freqüentar associacions femenines de caire cultural. Les paraules de Monserdà que reproduïm a continuació, referents al matrimoni com a institució ideal regidora de la vida de la dona, són un exemple paradigmàtic pel que fa al tarannà conservador del feminisme imperant en la societat catalana:

El matrimoni santuari on entra la dona com a reina absoluta, per fer-se voluntàriament esclava de l'home que Déu li ha donat per company, no per senyor, té, com tots els estats de la vida, sos esculls i ses espines; i, no temem en assegurar-ho: les dificultats i els pesars són en molt major número per la dona que per l'home. Segellats pels dolors materials de la maternitat, en segueixen de morals, que moltes vegades sols Déu els sap; car, havent derramat en el cor femení eix doll de delicada tendresa, sols a ella perceptible, és l'únic que pot comprendre'ls; però la dona els sofreix resignada, perquè fins quan implacable el temps li ha arrabaçat els encants de la bellesa física, i amb ells la il·lusió de l'home a la ditxa del qual ha consagrat tota sa vida, té la seguretat absoluta, indestructible, de que aquells lloc conquerit per les seves virtuts, beneït er la sagrada aureola de la maternitat, cap altra dona, en tant que ella visqui, podrà legítimament ocupar-lo.

Monserdà (1926: 21)

Després de Monserdà, d'entre les catalanes també paradigmàtiques, per escriptores i feministes, cal esmentar Carme Karr (1865-1943). Podem considerar Carme Karr com a precursora del feminisme des d'un doble vessant, mitjançant la seua intervenció en una publicació periòdica de caire periodístic, però també a través de la escriptura de ficció. Amb referència a la publicació periòdica, com a directora de la revista *Feminal*, ja que aquesta pretenia deixar constància dels trets identitaris que caracteritzaven la modernitat en la dona catalana. Com apunta Palau (2004: 28): «Karr, més jove que Monserdà, és conscient que, en la Catalunya moderna que vol bastir la Mancomunitat, les dones no hi són incloses; per tant, analitza la situació en què es troben i formula un seguit de propostes del que ha de ser la dona catalana moderna». D'altra banda, però, en la literatura de ficció, Karr redunda en els inconvenients que representa per a la dona el fet de treballar fora de casa i assumir, al mateix temps, la feina de la llar. Els seus textos, doncs, cerquen de reivindicar l'evolució de la dona i no una emancipació malsana.

La inserció de la dona en el món cultural, és a dir, el fet de començar a proporcionar-li una certa instrucció suposà l'adquisició del que s'anomena ciutadania

⁴ Segons Enríquez de Salamanca (2000: 71) aquesta petició suggereix que els estudis de John Stuart Mill, referits al feminisme liberal, *The Subjection of Woman* (1869), s'havien difós per la Península. Stuart Mill havia establert un model paradigmàtic de feminisme segons el qual es requeria la intervenció del Dret en la construcció de la igualtat entre l'home i la dona.

social; la ciutadania política arribaria amb la Segona República amb la consecució del vot femení. Indubtablement, durant les primeres dècades del segle XX el nivell d'analfabetisme de les dones va descendir considerablement; tot i que no gaudien encara d'una formació sòlida, l'educació es convertí en un element d'alliberament per al sexe femení.

Aquest adjectiu, femení, pot comportar a hores d'ara certes connotacions negatives⁵, ara bé, en el context que ens ocupa, resultava clarament definidor de l'aparició d'una realitat nova que es contraposava, per la naturalesa del seu origen o recepció, a la realitat existent fins aleshores. Així doncs, en aquell moment històric, lluny de vincular-se a una controvèrsia de caire feminista, els mots *femení* o *femenina* suposaven l'acceptació que els costums i la mentalitat, tant d'homes com de dones, havia començat a canviar.

Però el tipus de dona que la societat ara lloava, s'anava allunyant a poc a poc d'aquell model *femení* que amb resignació i timidesa sempre romania a l'ombra de la llar i, sobretot, a l'ombra de l'home. Com indica Palau,

També en aquesta mateixa època de finals el segle XIX i començaments del XX, van sorgir altres teories, de caire més revolucionari, d'un feminisme més socialista que demanava un canvi de les estructures socials, com les de Flora Tristan, Margarita Nelken, l'anarquista Teresa Claramunt, la sindicalista Maria Cambrils o d'altres, com, per exemple, els articles en aquesta línia que va publicar el 1983 la revista *L'Avenç*.

Palau (2004: 25); Sunyer (1997: 273-278)

En aquest sentit, esmentarem unes paraules de Domènec Guansé (1931), amb referència a Aurora Bertrana (1892-1974), assagista, novel·lista i periodista, el testimoniatge de la qual ens servirà, en línies generals, per exemplificar la situació social de la dona catalana al llarg de les primeres dècades del segle XX⁶: «[...] per primera vegada, una escriptora catalana parla des de la premsa amb un to cosmopolita i desimbolt. Ha viatjat molt i potser això li ha llevat el casolanisme i la timidesa. [...] no us dona mai la impressió d'haver estat educada en un convent». Aquests mots evidencien que, si bé fins a aquells moments preponderava en la societat catalana la dona model d'àngel de la llar, d'altres virtuts —relacionades en aquest cas amb la professionalització de la dona escriptora— començaven a tenir cabuda en el món femení.

Pel que fa a l'àmbit literari i malgrat la vigència de l'ús d'aquest adjectiu, les dificultats alhora d'assenyalar els trets inequívocament femenins, o senzillament de dona, en un text, es feien paleses en diversos articles periodístics i la controvèrsia quedava servida en afirmacions com aquesta, novament de Domènec Guansé: «arriscaríem d'afirmar que no són les escriptores qui han aportat a les lletres més matisos de gràcia, de delicadesa i de feminitat: ¿Volen una obra més femenina que la de

⁵ Neus Real (2006: 23) defineix l'adjectiu femení «com a correlat d'una idea, la de la feminitat, que, vehiculadora d'uns interessos determinats, no és sinó una categoria històrica, arbitrària, un conglomerat de trets, funcions i condicions suposadament essencials que s'assignen i assimilen a un sexe en un sistema social concret».

⁶ Amb referència a la filla del cèlebre Prudenci Bertrana, obviem en aquests moments la seua faceta com a música, però remarquem que tot plegat permet atorgar-li l'etiqueta de *femme de lettres* catalana, instruïda i preocupada pel devenir del seu poble, particularment pel que fa a la condició de la dona.

Jacint Benavente?»⁷. Fóra com fóra, els estereotips continuaven vigents en la mentalitat dels catalans i si la dona apareixia cada vegada més immersa en l'entramat cultural del moment era perquè, realment, la societat la necessitava. Amb tot, la gràcia i la delicadesa, en paraules del mateix Guansé, continuaven considerant-se atributs indestriables a la dona, de manera que aquesta circumstància havia de quedar reflectida en els seus escrits o les seues intervencions públiques que, invariablement, anaven acompanyades de l'adjectiu femení o femenina. Les mentalitats estaven canviant, però encara quedava per acceptar el fet que el mot femení no volia dir en cap cas inferior.

3. LES INSTITUCIONS CULTURAL CATALANES: UN ESPAI PER A LA DONA MODERNA

Així doncs, a conseqüència de la tasca de culturització de la dona en què es veia immersa la societat catalana, el paper d'aquesta com a consumidora de literatura havia anat prenent rellevància. Tot i que els índexs d'analfabetisme entre el sexe femení eren encara ben elevats, a poc a poc, la dona s'erigia, no solament com a públic lector sinó també com a productora literària.

En parlar de vida literària a Catalunya en les primeres dècades del xx, no es pot obviar la crisi patida per la novel·la arran del Noucentisme. Una producció novel·lística regular que abordara temes que interessaren la gent era l'únic mitjà per superar l'handicap tradicional de la cultura catalana, relacionat directament amb l'escassetat del públic lector (Yates, 1984 [1975]: 180)⁸. En aquest sentit, Carles Soldevila es mostrava especialment pessimista: «Si es pogués fer una estadística veritable dels lectors i lectores que hi ha a Catalunya restaríem probablement esgarriats. No en trobaríem ni un u per mil!»⁹.

En aquest estat de coses, és també arran de la necessitat d'atraure el públic lector que entra en joc la dona, com a instrument de normalització cultural. Tot i que hem emprat el mot instrument, hem d'afegir que les dones n'eren conscients, d'aquesta situació. En tenim l'exemple en la mateixa Mercè Rodoreda; iniciada com a periodista en els mitjans de comunicació després d'haver publicat la primera novel·la, va ser el contacte amb els cercles literaris allò que la va permetre desenvolupar inquietuds culturals, però també polítiques i socials:

Rodoreda prenia així consciència de l'impuls que calia donar a la cultura catalana després d'uns anys de dictadura (1923-1930) en els quals s'hi havia alentit alguns progressos dels primers vint anys del segle. [...] un altre objectiu que la guià en els seus textos literaris i periodístics del període: l'assoliment de la igualtat de la dona en la vida social i cultural de Catalunya.

Cortés (2002: 239)

⁷ Domènec Guansé, «Un feminisme a l'inrevés», *La Nau*, 20-I-1928. Per a diversos exemples referits a la indefinició del mot feminitat en l'àmbit literari podeu consultar Neus Real Mercadal (2006). *Dona i literatura a la Catalunya de preguera*. pp. 27-29.

⁸ Amb tot, cal recordar que, en línies generals, la crítica considera que la situació de la novel·la catalana al llarg del primer quart del segle xx està àmpliament relacionada amb la crisi de la retòrica del realisme tradicional. En aquest sentit, es tracta d'un fenomen que es manifesta també en d'altres literatures europees coetànies, com per exemple, la francesa la influència de la qual, sobre la literatura catalana, no ens ha de sorprendre (Yates, 1984 [1975]: 184).

⁹ Citat per J. E. (Joan Estelrich) en *La Veu de Catalunya* el 27-9-1929, p. 4.

Gràcies en bona part a aquest nou impuls novel·líctic el 1928 es va establir el Premi Crexells, que fou el premi més important en l'àmbit de la literatura catalana fins l'any 1939. El 1934, una dona, Maria Teresa Vernet, el guanyava, dada que confirma l'accés de la dona a la vida pública catalana a través del món de la cultura. Com és ben sabut, més tard, el 1937, paradigmàticament en plena Guerra Civil, guanyaria el mateix premi una altra dona, Mercè Rodoreda, amb la novel·la *Aloma*.

Marta Pessarrodona (2010: 25), en l'estudi dedicat a escriptores i artistes catalanes exiliades el 1939, *L'exili violeta*, es refereix a Mercè Rodoreda com a l'epítom de la «Moderna de Barcelona», establint un paral·lelisme amb el model de dona sorgit igualment a Madrid i designat amb el sintagma «Las Modernas de Madrid». Evidentment es tracta d'una denominació que intenta fer ressò d'una nova realitat —no circumscrita només a Barcelona, és clar, sinó a Catalunya en general—, la de la dona que accedia a l'esfera pública, la que treballava fora de casa, que potser feia literatura o periodisme i que fins i tot es divorciava o s'atrevia a participar en política.

Com a mostra de la inserció de la dona dins del panorama de modernitat que s'ensenyoria de l'esfera cultural catalana, citem Sergi Dòria, compilador de la revista de l'època *Imatges*, dirigida per Josep M. Planes: «A *Imatges* hi trobem la moda, la ràdio, els noticiaris cinematogràfics, l'arquitectura, la feminitat desinhibida...»¹⁰. Sens dubte, les paraules de Dòria confirmen que l'alliberament de la dona es feia palés en lletres de motllo, que estava a l'ordre del dia i que s'erigia com a indicador de la modernitat d'una publicació.

Amb tot, és evident que s'avançava molt lentament. No fou fins a aquelles primeres dècades del segle XX en què, gràcies a la creació de centres d'instrucció per a dones, així com a l'organització de biblioteques promogudes per la Mancomunitat de Catalunya, que un ampli col·lectiu femení començava a trobar-se educativament preparat per afrontar els reptes que les transformacions socioculturals imposaven¹¹. És en aquest sentit que cal destacar una sèrie d'institucions culturals que, abans de la Guerra Civil, ja es van crear amb l'objecte d'integrar la dona en la vida pública catalana. Parlem de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, del Club Femení i d'Esports i del Lyceum Club.

3.1. *L'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona*

L'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona va ser creat el 1909 per Francesca Bonnemaison i va rebre popularment el nom de «La Cultura». Va ser la primera biblioteca per a dones d'Europa, dos dècades abans que les angleses fundaren la Fawcett Library de Londres (1926), i les franceses, la Bibliothèque Marguerite Durand (1931). Aquesta institució no es va dedicar simplement al préstec de llibres sinó que, a més, va oferir cursos diversos, dels quals es van beneficiar moltes de les Modernes de Barcelona, entre elles la mateixa Aurora Bertrana que hi exercí com a professora i en deixà constància a les Memòries:

¹⁰ Citat a través de Marta Pessarrodona (2010: 20).

¹¹ Com a document acreditatiu d'aquest assoliment cultural de la dona es poden consultar les dades proporcionades pel *Report documentat de 1935* de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, com comenta Neus Real (2006: 32) «un dels centres de més envergadura i èxit de l'època».

Vaig també entrar a formar part del personal docent de La Cultura (Institut de Cultura de la Dona), institució que dirigia amb gran competència i entusiasme la senyora Francesca Bonnemaïson, vídua de Verdaguer, amiga i consellera de Cambó. La senyora Verdaguer, a més de dona intel·ligent i de caràcter era prodigiosament peluda de rostre així com la majoria de les col·laboradores immediates. La fama de la casa era que aquelles dones, amb mostatxo i barba, gaudien d'una gran capacitat pedagògica, social i administrativa. [...] em van acceptar com a col·laboradora. Hi donava una classe nocturna de lectura en llengua catalana. [...] La meua classe era plena de noies àvides d'aprendre a llegir correctament el català i també d'aprendre mots nous que enriqüien llur vocabulari. [...] No crec pas que a La Cultura hi donessin cap altra classe EXCLUSIVAMENT de lectura que la meua. Hi venien dependents de comerç, empleades de despatx.

Bertrana (1973: 319-320)

Si més no, obviant-ne el sarcasme referit al físic de les col·laboradores de la Cultura, les paraules d'Aurora Bertrana amb referència a aquesta institució corroboren d'una banda l'interés de les dones, de classe treballadora moltes d'elles, per aprendre i, de l'altra, deixen constància de l'aprofitament de les possibilitats que amb aquesta mena d'iniciatives se'ls oferia. Cal fer notar que si bé durant el curs 1910-1911 a la Cultura concorregueren 300 alumnes, anys més tard, al llarg del període 1934-1935, el nombre d'alumnes era de 6.246: augment més que notable de la incorporació femenina al món cultural¹². Amb tot, segons una reflexió que Aurora Bertrana fa les Memòries, amb el pas del temps aquesta institució havia adquirit tints burgesos: «Però la dita institució, d'uns anys ençà, havia decaïgut, s'havia ensopit i com aburgesat» (Bertrana, 1973: 754), de manera que encara es feia necessari arribar a aquelles dones que formaven part d'altres sectors socials. D'aquí sorgí l'interés de Bertrana per crear una universitat obrera femenina, de la qual parlarem més endavant.

Encara anys més tard, amb l'adveniment del règim franquista, l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona es va convertir en l'«Instituto de Cultura para la Mujer de la Sección Femenina de Falange Espanyola Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalistas» (FET i JONS). Per raons òbvies, Francesca Bonnemaïson, un cop va retornar de l'exili a Suïssa l'any 1941, no va voler trepitjar el carrer de Sant Pere més Baix de Barcelona, on es trobava la institució que ella un dia havia fundat.

Tot i que al llarg dels anys setanta la figura de Francesca Bonnemaïson i la Cultura van ser objecte de crítiques, per part de personatges com ara Maria Aurèlia Capmany, qui acusà Bonnemaïson de no haver propiciat a les dones una educació que els permetera qüestionar la pròpia situació social, no es pot oblidar que gràcies a ella i a la biblioteca que va dirigir moltes dones tingueren accés a una educació que, malgrat estar basada en els valors del catolicisme i el catalanisme burgès del moment, els va permetre eixir de la indigència cultural en què es trobaven¹³.

¹² Arran d'aquesta eclosió cultural de la dona, va nàixer *Claror*, la revista de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona. *Claror* va ser una revista destinada principalment a les dones que formaven part de la burgesia barcelonina. Entre les articulistes que hi participaren, hi trobem noms com els de Rosa Sensat, Lola Anglada, Aurora Bertrana i la mateixa fundadora de l'Institut, Francesca Bonnemaïson. També s'hi publicaven, però, articles d'autoria masculina, com ara Josep Maria de Sagarra. De *Claror*, se'n van publicar 14 números i va desaparèixer el 1936.

¹³ Amb referència a les opinions de Maria Aurèlia Capmany sobre la figura de Francesca Bonnemaïson i de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona podeu consultar *El feminisme a Catalunya*, on l'autora s'expressa en aquests termes: «No hi ha dubte que el pla d'ensenyament és perfecte, a la dona se

3.2. *El Club Femení d'Esports*

Pel que fa al Club Femení d'Esports, el nom escurçat del qual responia a «el Femení», va ser creat el 1928. Contràriament al que es podria esperar pel seu nom, va promoure la cultura en termes generals, no només la física, això sí, dintre d'uns paràmetres tradicionals. En aquest sentit, Neus Real afirma:

Constituït com un centre formatiu integral, el CFEB aspirava a convertir les dones en persones sanes, belles, fortes, educades, físicament i espiritualment preparades per als seus deures cívics i socials —la maternitat en especial—, i va dur a terme els seus objectius amb uns mitjans que no eren nous en absolut; al costat dels esports (en l'exercici dels quals sempre es van defensar el manteniment de la feminitat i el rebuig de l'exhibicionisme contra les acusacions dels seus detractors), les conferències, els cursos, les visites constructives, etc., constituïen una activitat cultural similar a la de moltes entitats anteriors i contemporànies de signe tradicional.

Real (2006a: 225-226)

Per a Pessarrodona (2010: 36) «el Femení» va ser creat com una mena de resposta a Palestra, institució gestada el 1928 però creada formalment el 1930. La crida proclamada al manifest de Palestra el 1929 va ser «Als joves de Catalunya»; dos anys més tard aquesta crida es feia extensiva també a les dones: «A les dones de Catalunya», una fita més que constata el desig i la necessitat de Catalunya d'incloure les dones dins del camí de modernització que havia iniciat sota el lema «Feminitat, Esport i Cultura». Dues de les dones que jugaren un paper rellevant dins del Club Femení d'Esports de Barcelona foren Anna Murià i Teresa Vernet.

D'altra banda, la mateixa Aurora Bertrana va dedicar la conferència «El viatge educatiu i instructiu», pronunciada l'11 de novembre del 1930 a l'Ateneu Barcelonès, a les integrants del Club¹⁴. Recordem que en aquells moments la periodista havia esdevingut famosa per la publicació del llibre de viatges *Paradisos oceànics* i, en aquest sentit, la conferència pretenia encoratjar les dones a fer del viatge sense grans recursos econòmics una eina d'instrucció. Deia Bertrana a les dones que conformaven el seu públic: «Jo no crec en els viatges que s'emprenen amb la cartera plena o amb un carnet de xecs a la butxaca. Conec una infinitat de senyores i senyoretes que han viatjat per tot Europa i fins per Amèrica i continuen essent tan ignorants i ineducades com abans». A més a més, Bertrana aprofita la tribuna per criticar certa mena de dones i afegeix:

---

li donen els coneixements justos per fer d'auxiliar, per quedar-se a casa i per combinar aquest treball secundari amb la missió de la llar. L'antic ensenyament a les monges no havia pensat un pla d'estudis tan coherent que garantís la submissió de la dona a la seva condició de mestressa de casa. La cultura d'adorno, amb els seus brodats, les seves aquarel·les i les nocions de piano no era ni de bon tros tan alienadora, car almenys no deixava lloc a dubte sobre la inutilitat de l'esforç. Quan el 1939, la Secció Femenina de la FET es va instal·lar en el local del carrer de Sant Pere Més Baix va trobar un organisme perfecte per als seus propòsits. Quant als plans de culturització de la classe mitjana femenina, no calia modificar-los ni poc ni molt, calia modificar-ne només el vocabulari de propaganda. És cert que el to combatiu de la prosa de la Falange era diferent de l'amable to persuasiu de la senyora Verdaguer, però és que mentrestant havien passat moltes coses i la dona havia envaït les universitats, havia reclamat nous drets, havia sostingut amb impertinència que era una persona amb tota la capacitat per actuar com un individu més en el cos social» (Capmany, 1973: 82-83).

¹⁴ Aquest document, mecanografiat, es troba al Fons Bertrana de la Universitat de Girona.

El tipus de dona que tan abunda a casa nostra; la senyoreta de classe mitja que no treballa, m'inspira un veritable terror. De la dona de classe rica i desvagada no vull parlar-ne perquè jo la considero una mena de bèstia de luxe, criada i peixada per a plaer de l'home. Una mena de vestal del sensualisme dignificades de tant en tant per una maternitat.

De la dona de classe treballadora tampoc me n'ocuparé, no perquè no sigui altament interessant, sinó perquè el tema de la meva conversa no es presta a tractar d'aquest assumpte.

Contra les que jo clamo i les que em semblen un vertader perill per a la societat actual son aquesta casta de senyoretetes sense fortuna que tenen totes les pretensions de la classe afortunada (afortunada en un sentit material).

Aquestes noies solen ésser superficials, coquetes, pretensioses i hipòcrites. No posseeixen cap mena de preparació per guanyar-se la vida si la mort del pare les priva de sobte d'un sosteniment. No són bones tampoc ni per emmaridar-se.

Observem com el pensament de l'època, pel que fa a la situació sociocultural de les dones, s'escola al llarg del discurs de la cronista catalana qui, fent mostra d'un pòsit encara altament conservador, continua bo i afirmant:

El plaer de robar un home honrat ja val per ell sol tots els sacrificis que haveu fet (al llarg del viatge). La satisfacció, l'alegria, l'agraïment que sentiu en aquest moment àlgit de la vostra vida, és la major recompensa que pugui experimentar la dona honrada que posseeix un esperit ben palesament femení.

I l'ordre futur de la vostra llar, l'economia, l'equilibri i la cooperació que podeu practicar al costat del vostre marit seran molt més eficaços gràcies a l'experiència d'aquests viatges. Fins l'educació de les vostres filles se'n ressentirà. No voldreu que sigui tan deficient com la de totes aquestes noies de què hem parlat.

Creiem que no calen comentaris als mots de Bertrana adreçats al col·lectiu que conformava el Club Femení d'Esports, la modernitat del qual rau principalment, des del punt de vista actual, en el desenvolupament de la consciència de gènere, tot i que els plantejaments que donaven vida a les activitats que s'hi duïen a terme no tenien en cap cas una formulació feminista de caire revolucionari.

3.3. *El Lyceum Club de Barcelona*

Pel que fa al Lyceum Club de Barcelona, Pessarrodona en destaca les arrels britàniques. Tot i que el català seguia les petges del Lyceum Club de Madrid, creat el 1926, aquest últim copiava el Lyceum Club de Londres, inaugurat el 1903 per l'escolesa Constance Smedley-Armfield. Un desig europeitzador s'hi evidencia, doncs. Amb referència a la institució catalana, resulta interessant esmentar la iniciativa d'Aurora Bertrana qui tingué la intenció de crear una universitat obrera femenina. Transcrivim, a continuació, el fragment de les Memòries fins al 1935 on l'autora deixa constància d'aquesta intenció:

Moltes dones militaven ja en partits polítics, d'altres s'ocupaven de qüestions socials. A les aules de la Universitat, un nombre considerable d'alumnes femenines estudiava lleis, medicina, farmàcia, química, física, filosofia i lletres... Però totes aquestes estudiantes pertanyien a la classe burgesa o menestrala i ningú no semblava preocupar-se de procurar una certa cultura a les noies treballadores i a les auxiliars domèstiques. Se'm va ficar al cap fundar una mena d'Universitat Obrera Femenina. El meu projecte era reunir un cert nombre de dones intel·lectualment ben preparades, les quals s'havien d'encarregar d'instruir, naturalment de franc, les dones de la classe treballadora que ho desitgessin. Jo no ignorava l'existència de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona, fundat per la Bonnemaïson, vídua de Verdaguer, institució exemplar que en el seu temps havia procurat instrucció i cultura a moltes noies treballadores. Jo mateixa hi havia donat, anys enrera, una classe de lectura en llengua catalana. Però la dita institució, d'uns anys ençà, havia decaïgut, s'havia ensopit i com aburgesat. El que jo volia —potser forassenyadament— era interessar directament les noies de tallers i de fàbriques i procurar, a aquelles que s'hi interessessin, el goig de cultivar poc o molt l'esperit. Em semblava que moltes estaven mancades d'aquest goig. Em proposava, doncs, reunir el grup de dones que havien de procurar als centres femenins obrers de barriada, i fins i tot als rurals que calia fundar, el goig de la lectura, de la música, de l'art en general, i també les nocions indispensables d'higiene general i matrimonial, de puericultura, d'obstetrícia...

Bertrana (1973: 754)

Observem que, d'una banda, Aurora Bertrana palesa l'encara difícil accés a la cultura de la dona que pertanyia a la classe obrera; de l'altra, s'evidencia el desig de fomentar un tipus d'educació molt particular que incloïa «les nocions indispensables d'higiene general i matrimonial, de puericultura, d'obstetrícia...», paraules que ens permeten comprovar una evolució altament conservadora de la dona en el camp cultural, ja que aquella educació que fins i tot les mateixes dones consideraven pertinent no li permetia desemmarcar-se de l'àmbit domèstic¹⁵.

Tornem, però, al Lyceum Club de Barcelona —institució en la qual es concretà finalment el projecte inicial d'Aurora Bertrana—, el manifest fundacional del qual es presentà sota el lema «Llibertat i cultura», on es declarava com a objectiu fonamental l'afany de treure la dona del poble de la ignorància en què es trobava immersa¹⁶. Una conferència pronunciada per la mateixa Bertrana a l'Ateneu Barcelonès, «El nostre femanisme», inaugurava el 15 d'octubre de 1931 aquesta nova iniciativa dirigida a la instrucció de les dones.

¹⁵ Algunes de les interessades en el projecte d'Aurora Bertrana foren Maria Pi de Folch, Carme Montoliu, Enriqueta Sèculi, Maria Carratalà, Isolina Viladot i Montserrat Graner. Com bé apunta Catalina Bonnin en la seua tesi doctoral inèdita (1999: 149): «Totes les que s'hi apuntaven, dones intel·ligents i d'idees avançades, eren tanmateix burgeses per tradició i per educació; no havien comprès el projecte d'Aurora, la qual no sabé imposar-se per evitar que li posassin un nom tan poc obrerista com «Lyceum Club». [...] I es convertí en una espècie de societat recreativa, de la qual totes les dones se sentien satisfetes però que Aurora considerava una fracàs».

¹⁶ Vegeu el «Manifest a les dones», *La Publicitat*, 5-VII-1931. El manifest apareixia signat per Aurora Bertrana, María Luz Morales, Maria Pi de Folch, Enriqueta Sèculi, Anna Miret, Carme Cortès d'Aiguader, Mercè Ros, Montserrat Graner, Isolina Viladot, Leonor Serrano de Xandri, Maria Carratalà, Josefina Bayona i Amanda Llebot.

L'entrevista que Núria Oromí formulà el 1933 a Carme Montoriol serveix per a recordar Aurora Bertrana com a inspiradora de la institució:

Havia parlat sovint de la necessitat de fundar a Barcelona un Club on s'apleguessin les dones d'esperit ample i obert a tots els corrents generosos moderns. Però aquests desigs no haurien passat segurament d'aspiracions si l'atzar no hagués posat Aurora Bertrana en contacte amb Enriqueta Sèculi, aquest temperament vibrant i actiu, aquesta admirable organitzadora, aquesta voluntat sempre ferma en els seus propòsits.

Vegeu els mots d'Aurora Bertrana en la seva salutació presidencial del passat juny: «Quan a mi se'm va ocórrer formar aquesta societat, vaig parlar amb Enriqueta Sèculi. Recordo que li vaig dir: «La primera condició és que vostè en sigui». Si ella no hagués acceptat, jo sola no m'hi hauria pas vist amb cor i hauria desistit».

Al volt d'elles dues s'aplegaren de seguida unes dones coratjoses, totes elles amb el noble daler de contribuir amb llur esforç i treball personal a l'elevació de la nostra classe femenina¹⁷.

En aquest sentit, resulta especialment interessant el capítol de les Memòries d'Aurora Bertrana, que hem esmentat adés, on l'autora recorda els esdeveniments que tingueren lloc amb motiu de la constitució del Lyceum Club i on, després d'haver-ne realitzat la primera reunió, l'autora rememora la institució i aquelles dones coratjoses en els termes següents:

¿Què es podia esperar de profit per a la classe treballadora femenina, d'un grup de dones que s'aplegava sota el nom de Lyceum Club? Potser en el moment de constituir-lo i de ser-ne nomenada presidenta, jo tenia encara l'esperança d'evitar el fracàs i tirar endavant allò que m'havia proposat. Aviat vaig haver de desenganyar-me. El Lyceum Club no seria mai una Universitat Obrera Femenina. Seria el que el seu nom indicava: «un club». [...] Les dirigents del Lyceum Club endegaven l'agrupació femenina a gust de la majoria de les sòcies. Cada una d'elles en un moment oportú podia lluir les seves habilitats particulars: musicals, poètiques, sociològiques, amb un èxit assegurat perquè les aplaudidores d'avui serien les aplaudides de demà [...] Jo lamentava que aquell grup de dones realment capacitades per a dur a terme la tasca que jo els hauria assenyalat, s'accontentessin d'aquelles activitats recreativo-culturals d'un caire migradament social, tan poc assequible a la dona del poble que era el que a mi, únicament, m'interessava.

Bertrana (1973: 756-757)

Aquestes paraules serveixen d'una banda per a documentar la posició d'Aurora Bertrana pel que fa al Lyceum Club i, de l'altra, per a corroborar que la tasca instructiva de l'entitat no anava tan adreçada a la classe obrera com en un principi l'encoratjadora del projecte pretenia. A més, resulten particularment remarcables els mots de Bertrana incidint en l'afany de protagonisme de les dones que conformaven l'organització del

¹⁷ Vegeu l'article d'Oromí «Dones catalanes. Una conversa amb Carme Montoriol, presidenta del Lyceum Club», publicat a *La Rambla*, núm. 157, el 9 de gener de 1933.

Lyceum Club. Però malgrat les crítiques que Bertrana va enlairar, retrospectivament, contra l'entitat i malgrat alguna altra observació que qualificava el club com a espai reservat per a intel·lectuals¹⁸, el fet cert és que la premsa comentava periòdicament i positiva les actuacions portades a terme per la institució (Real, 2006a: 233).

D'altra banda, Neus Real destaca dues de les actuacions del Lyceum Club: la preocupació pel desenvolupament de la consciència de gènere i l'impuls a la creació literària. En aquest sentit, Real fa referència a l'Actuació Social Femenina que, constituïda dins del si del club, s'erigia com una ampliació de l'Assessoria de Sociologia. No obstant això, l'única activitat de l'esmentada Actuació Social Femenina de què va quedar constància a la premsa, fou la convocatòria d'un concurs literari el 1935. Sembla, doncs, incontestable que existia una demanda de literatura femenina i que s'encoratjava la dona a tirar endavant amb aquesta tasca.

4. A TALL DE CLOENDA

Hagués quedat, encara, fer referència a d'altres institucions com ara l'Ateneu Barcelonés i l'Escola de Bibliotecàries fundada per la Mancomunitat de Catalunya que van contribuir a la formació intel·lectual de les dones catalanes. Valguin, però, els exemples exposats per a deixar constància que l'evolució social exigia la preparació i la inclusió de la dona en el panorama públic. No es pot obviar que les tendències polítiques marcaven cada institució; així, mentre l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona mostrava un marcat caràcter catòlic i conservador, d'altres institucions com el Club Femení d'Esports o el Lyceum Club comptaven entre les seues adhesions dones de tendència eminentment esquerrana. Amb tot, en la instrucció oferida tant pels uns com pels altres reposava la concepció d'una dona que havia de perpetuar certs valors socials com la maternitat o la moral. S'evidenciava així una clara contradicció entre el desig d'educació de les dones i l'acceptació del fet que aquesta instrucció estigués orientada a perpetuar el seu rol de baluard de la llar.

BIBLIOGRAFIA

- AA DD (1931). «Manifest a les dones». *La Publicitat*, 5-VII-1931.
- Bertrana, Aurora (1930). «El viatge educatiu i instructiu», conferència dedicada al Club Femení d'Esports i exposada a l'Ateneu Barcelonés el dia 11 de novembre de 1930. Document inèdit conservat al Fons Bertrana de la Universitat de Girona.
- ____ (1931). «El nostre feminisme», conferència d'Aurora Bertrana a l'Ateneu Barcelonés el 15 d'octubre de 1931. Mecanoscrit conservat al Fons Bertrana de la Universitat de Girona.
- ____ (193X). «L'amor al viatge», conferència d'Aurora Bertrana a l'Ateneu Barcelonés, sense datar. Document mecanoscrit conservat al Fons Bertrana de la Universitat de Girona.
- ____ (1973). *Memòries fins al 1935*. Barcelona: Editorial Pòrtic.
- ____ (1975). *Memòries del 1935 fins al retorn a Catalunya*. Barcelona: Editorial Pòrtic.
- Bonnin i Socias, Catalina (1999). *Aurora Bertrana. Vida i obra (1892-1974)*- Tesi doctoral inèdita presentada a la Universitat de les Illes Balears i dirigida per Pere Rosselló i Bover.
- Capmany, Maria Aurèlia (1970). *El feminismo ibérico*. Barcelona: Oikos-Tau.
- ____ (1973). *El feminisme a Catalunya*. Barcelona: Nova Terra.

¹⁸ Vegeu l'article de Jordi, «Lyceum Club de Barcelona», *La Rambla*, núm. 87, 14-IX-1931, p. 8.

- Cortés, Carles (2002). *Començar a escriure: la construcció dels primers relats de Mercè Rodoreda (1932-1938)*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.
- Guansé, Domènec (1928). «Un feminisme a l'inrevés». *La Nau*, 20 de gener.
- ____ (1928). «Una nova escriptora». *La Nau*, 3 de setembre, dins de la secció «Del matí al vespre».
- ____ (1930). «Aurora Bertrana». *La Veu de Catalunya*, 29 de desembre, dins de la secció «L'esperit dels dies».
- ____ (1931). «Les dones i les lletres». *La Rambla*, núm. 69, 25 de maig, p. 12.
- Enríquez de Salamanca, Cristina (2000). «Siglo XIX, narradoras, poetas, dramaturgas». Dins Iris M. Zavala (coord.), *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua catalana, gallega y vasca)*, vol. VI. Barcelona: Anthropos.
- Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona (1935). *Report documentat 1935*. Barcelona.
- Jordi, Montserrat (1931). «Lyceum Club de Barcelona». *La Rambla*, núm. 87, 14-IX-1931, p. 8.
- Junoy, Josep Maria (1925). «Per a la creació d'un públic català femení». Dins la secció «Les Idees i les Imatges», *La Veu de Catalunya*, 3-I-1925, p. 5.
- Marcillas, Isabel (2010). «L'exili d'Aurora Bertrana: un tarannà enèrgic i lluitador». Dins Carles Cortés i Isabel Marcillas (coord.), *Visions de l'exili: literatura, pintura i gènere*. València: Brosquil, pp. 65-86.
- Monserdà, Dolors (1909). *Estudi feminista. Orientacions per a la dona catalana*. Barcelona: Lluís Gili.
- Monserdà, Dolors (1916). *Tasques socials*. Barcelona: Miquel Parera llibreter.
- Murià, Anna (1932). «Els deures de la dona». *La Rambla*, núm. 104, 11-I-1932, p. 7.
- Nash, M. (1988). «La dona moderna del segle XX: la 'nova dona' a Catalunya». *L'Avenç*, núm. 112, 7-10.
- Oromí, Núria M. (1933). «Dones catalanes. Una conversa amb Carme Montoriol, presidenta del Lyceum Club». *La Rambla*, núm. 157, 9-I-1933.
- Palau, Montserrat (2004). «Identitat de gènere de les dones catalanes a l'inici del segle XX». Dins Magí Súnyer, Roser Pujades i Pere Poy (eds.), *Literatura i identitats*. Valls: Cossetània Edicions, pp. 10-36.
- Perinat, Adolfo i Marrades, Isabel. (1980). *Mujer prensa y sociedad en España, 1800-1939*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Pessarrodona, Marta (2010). *L'exili violeta. Escriutores i artistes catalanes exiliades el 1939*. Barcelona: Meteorax.
- Real Mercadal, Neus (1999). «Aurora Bertrana i la cultura femenina de preguerra». *Revista de Girona*, núm. 193 (març-abril), 68-73.
- ____ (2006). *Dona i literatura a la Catalunya de preguerra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Saez de Melgar, Faustina (1869). *Memòria del Ateneo de Señoras*. Madrid: Imprenta de Rojas, p. 19.
- Tasis, Rafael (1930). «Pàgines femenines». *La Publicitat*, 17-IV-1930.
- Yates, Alan (1984 [1975]). *Una generació sense novel·la?*. Barcelona: Edicions 62.